

gyülekezetet Bonhoeffer szavaival élve a másokért való létre kötelezi, s aki egyetlen fényként teszi lehetővé az emberek számára Isten akaratának megismerését.

Kijelentéspotivitizmus a misztérium fegyelme ellenében? Nem hiszem, hogy ez lenne az alternatíva, legalábbis nem Barth és bizonyosan nem Bonhoeffer szellemében. Azt hiszem, hogy kettejük kritikai gondolkodása legalábbis irányultságában nagyon hasonló, s ebben tanulni lehet tőlük ma is.

Hadd zárjam referátumomat két idézettel: „Kritikusabak kellene hogy legyenek a történetkritikai módszer hívei” – mondja Barth egyik korai munkájában, de a gondolatot később is gyakran megismétli, különösen a KD vége

felé. Bonhoeffer viszont ezt írja a *Widerstand und Ergebung*-ban: „Bizonyára emlékszel Bultmann cikkére az Új-testamentum mitológiátlanításáról. Ma azt mondanám erre, hogy ő nemhogy túl messze ment, hanem túlságosan is keveset vállalt... Bultmann módszere alapján véve mégiscsak liberális, miközben én teológiailag akarok gondolkozni” (1944. május 5-i levél).²⁴

Azt hiszem, ez a kritikai gondolkodás, amelyre a poszt-modern korban szenvedő világunknak is szüksége van, az a pont, amely összeköti Barth és Bonhoeffer teológiai munkásságát – minden ellentétük ellenére is.

²⁴ *Widerstand und Ergebung* 142. o.

KORÁNYI ANDRÁS

„Hogy életünket szenteljük neked...”

Hozzászólás Bonhoeffer életrajzának kritikai értékeléséhez

A 20. század pusztító természetű, totális ideológiai és a megvalósításukra működtetett diktatúrák olyan mély szellemi és erkölcsi krízist hoztak létre, amelynek egyik meghatározó kérdése volt a kereszténységhez, illetve az egyházakhoz való viszony. Az eleve veszélyesnek, majd megbízhatatlannak tekintett, végül pedig üldözendő kereszténységből vértanúk és hitvallók egész sora emelkedett példaképpé nem csupán az egyházban, de a szélesebb társadalmi köztudatban is. Dietrich Bonhoeffer, a norvég *Eivind Berggrav* vagy éppen *Ordass Lajos* helytállása – hogy csak a legismertebb evangélikusokat említsük – nemcsak az adott korszakban vált sokak számára jelképpé, de a túlélőknek, illetve a túlélésért, gyógyulásért küzdő későbbi generációknak is kapaszkodót, tájékozódási pontot jelentettek. Bizonyos tekintetben nem csupán példaképpé, hanem hőrosszá is váltak – ami egyben azt is jelenti, hogy bizonyos sémák szerint alakjuk le is egyszerűsödött –, azaz élettörténetük tanító elbeszéléssé emelkedett, ez viszont sok esetben indokolt óvatosságra intette a történeti kutatókat.

Dietrich Bonhoeffer életrajzát *Eberhard Bethge* interpretációjában ismerte meg a világ. Csepregi András „Ki vagyok én?” című, tavaly megjelent tanulmányában ennek rövid összefoglalását így adja: „[Bonhoeffer] páratlanul intelligens, művelt és munkabíró fiatalember, aki családjával együtt azok közé tartozott, akik a hitleri uralom veszélyeit (...) kezdettől fogva felismerték, és annak kezdettől fogva ellenálltak. (...) Már 1933-ban csalódást okozott neki, hogy egyháza, a Hitvalló Egyház nem foglalt határozottan állást a zsidó származású keresztényeket érintő

diszkriminációval szemben. Ő maga viszont kész volt arra, hogy kockázatot vállaljon a náciizmus áldozataiért. Egy bezárkózásra hajlamos egyházban az ökumené szellemét, fokozódó nemzetközi feszültségek között az internacionalizmus eszméjét képviselte. Amikor már a világháború küszöbén titokban részt vállalt a Hitler elleni összeesküvés szervezésében, tudta, hogy ezt egyháza nem értené meg, s talán majd meg sem bocsátaná, de vállalta az elszigeteltséget. (...) Elszigetelődött és mártírhálalt halt ugyan, de szenvedése révén, másokkal szemben, jogot szerzett arra, hogy a megalkuvást nem ismerő igazság képviselője legyen közöttünk.”¹ A szerző ezután azt a kritikai kérdést teszi fel, hogy a Bethge által felvázolt életrajz milyen koncepció hatása alatt született meg. Tézise szerint „...Bethge nagy Bonhoeffer-életrajza bizonyos értelemben Bonhoeffer önéletrajza. (...) sarkpontjait Bonhoeffer önértelmezésének hangsúlyai jelölik ki.” Az életrajzban tehát az ő önmagáról alkotott képe a meghatározó, amelyet Bethge „...kiegészített a történet részleteivel”.²

A cikk meggyőző érvelése nem hagy kétséget afelől, hogy a Bonhoeffer személyes helytállásának kiemelésére irányuló törekvés egy olyan – egyébként jó szándékkal alkalmazott – koncepcióra épül, amely egyszerre támasztja alá életútjának töretlen és világos vonalvezetését – a megalapozás (1927–1933), az összpontosítás (1933–1940) és a felszabadulás (1940–1945) folyamatában – és egyedi

¹ Csepregi András: „Ki vagyok én?” Dietrich Bonhoeffer életének és halálának jelentőségéről. *Keresztény igazság*, 2005 tavasz. 8–17. o. 10. o.

² Uo. 12. o.

voltát, amely megkülönböztette (sőt egyben mások fölé is emelte) őt nem csupán a kezdettől több kérdésben súlyosan megosztott Hitvalló Egyháztól, hanem azoktól is, akik az adott keretek között az ellenállás, illetve a hitvalló magatartás más formáit követték. Jogosan lehet és kell tehát feltennünk a kérdést, hogy milyen mértékben igazolható a történeti valóság összefüggésében Bonhoeffer szerepének kiemelt, mindentől és mindenkitől minősítetten megkülönböztetett volta. E kritikus kérdéskör megvilágításához szeretnék hozzájárulni egy szűk, a téma szempontjából mégis nagy jelentőségű korszak vizsgálatával.

ZINGST ÉS FINKENWALDE MEGHATÁROZÓ HATÁSA (1935–1937)

Hitler 1933-as hatalomra jutása azonnal kiélezte az államhatalom és az egyházak egymáshoz való viszonyát. A Szentszékkal rövid időn belül tető alá hozott konkordátum a katolikus egyházzal – mint később bebizonyosodott, csupán átmenetileg – szabályozta az alapvető kérdéseket. Ám az ezzel párhuzamos törekvés, hogy a széttagolt protestáns egyházakat egy egységes irányítású – a Führer-elv alapján álló (*Reichsbischof*), teológiai és szervezetben is az új rezsimhez lojális – birodalmi egyházban egyesítsék, lényegében már 1934-re megbukott. Az egyházon belüli ellentétek kiéleződtek, birodalmi szinten is megszerveződött a Hitvalló Egyház, amely Barmenben megtartott második zsinatán megszövegezte teológiai nyilatkozatát, amelyet ma Barmeni hitvallásként emlegetünk. Az egyházra erőltetett *Ludwig Müller* birodalmi püspök elszigetelődése, majd a számos kérdésben megosztott hitvalló egyházi ellenzék határozott fellépése Barmenben világossá tette, hogy Hitler csak stratégiája megváltoztatásával kerülheti el a náci rendszer megszilárdítása szempontjából rendkívül káros nyílt összeütközést. Ezért 1935 folyamán már abba az irányba terelte a folyamatot, hogy a püspöki rendszerű vezetést helyi és birodalmi szintű egyházi bizottságok kezébe adja át. Ez az 1937-ig tartó kísérlet sem hozta ugyan meg az állam és a náci párt által remélt és várt eredményt, mégis véglegessé tette az eltérő egyházpolitikai és teológiai álláspontokat képviselő irányzatok (Német Keresztények, Középszövetség, Hitvalló Egyház) közötti feszültségeket.

1935-re az is világossá vált, hogy a Hitvalló Egyház korábban is bizonytalan egysége megbomlott. Ennek egyik legfontosabb oka éppen a Hitler intézkedései nyomán kialakult szervezeti érdekellentét volt, amelyben a teljes egészében újjászervezett porosz egyház szemben találta magát a hagyományos tartományi egyházi státuszát (*Landeskirche*) védelmező, s ezért minden állami beavatkozással élesen szembehelyezkedő egyházakkal (például Bajorország és Württemberg). Az ellentéteket számos más szempont is tovább éllezte, mint például az egyház finanszírozásának a kérdése vagy az eltérő teológiai irányzatok

küzdelve (például Barth személyének és teológiájának az elfogadása vagy elutasítása, amit a náci államgépezet ki is használt a maga javára).

Bonhoeffer 1935 tavaszán tért vissza két éven át végzett londoni szolgálatából, ahová a Hitvalló Egyház megosztottsága miatt távozott, s ahol két német nyelvű gyülekezetet gondozott. Hazatérése után azt a feladatot kapta, hogy a teljesen új keretek között működő porosz hitvalló egyház (Bekennende Kirche der Altpreußischen Union) egyik lelkészképző intézetét (*Predigerseminar*) szervezze meg és vezesse – a korábbi képzési helyeket ugyanis részben megszüntették, részben a birodalmi egyház szellemében alakították át. A megalapítandó öt új intézet működtetéséhez lényegében minden anyagi és szervezeti feltétel hiányzott, így a megbízott vezetőkre különösen nehéz feladat hárult. Bonhoeffer először a Keleti-tenger partján elterülő Zingstben talált ideiglenes elhelyezést a lelkészjelöltek képzésére, majd 1935 júniusában átköltöztek Stettin (ma Lengyelország, Szczecin) egyik külvárosába, Finkenwaldéba, ahol végleges bezárásáig, 1937 szeptemberéig működött az intézet.

A Zingstben és Finkenwaldéban töltött idő meghatározó volt Bonhoeffer életében. A személyes és teológiai elmélyedés egyik legtermékenyebb korszaka nyílt meg számára, amelynek hiteles képét tárja eléink az 1937-ben megjelent *Követés* (*Nachfolge*) című könyve. A *Követés* a lelkészjelöltek számára tartott előadásainak a foglalata, de jóval több is annál: önreflexió. Személyes életkörülményei között kutatja az elhívás és a hit, az elkötelezettség és az engedelmesség kérdését:³ „Elhangzik a hívás, és minden további közbenjárás nélkül következik az elhívott [a vámszedő Máté] engedelmes cselekedete (...) hívás és cselekedet ilyen sorrendjének csak egyetlen érvényes indoklása létezik: maga Jézus Krisztus! Ő az, aki hív. Ezért követi a vámszedő.”⁴ Az itt kiérlelt követés-gondolat szólal majd meg később, a bebörtönzés után Bethgéhez címzett első levélében is: „Kezdetben az a kérdés is nyugtalanított, hogy valóban Krisztus ügye miatt okozok-e mindannyiótoknak ennyi szomorúságot; ám ezt a gondolatot mint kísértést csakhamar kivertem a fejemből, s arra a következtetésre jutottam: feladatom pontosan az, hogy ezt a határhelyeze-

³ Az engedelmesség és a követés kérdése nemcsak a fiatal teológus számára, hanem az egész egyháznak is súlyos teológiai és egzisztenciális kérdést jelentett. Mind a Hitler eszméin alapuló nemzetiszocialista rezsim, mind a Deutsche Christen egyházi terjeszkedésével a protestantizmusban is széles teret nyert német nemzeti ideológia olyan gondolatok és mozgalmak iránt követelt lojalitást, amelyek az egyház alapjaival ellenkeztek. Bonhoeffer belső vívódása egyfelől személyiségfejlődésének egyik alapkérdésévé vált, amely a szélsőséges háborús körülmények közötti útkeresést tükrözte vissza, másfelől egy olyan bibliai-teológiai válasz megszületéséhez vezetett, amelyben a Jézus Krisztus iránti lojalitás, engedelmesség, az ő követése felülbírált minden ezzel szemben álló kategorikus követelést. Ezt a meggyőződéses szilárdult felismerést Bonhoeffer élete végéig követte, korai halála következtében azonban nem tudhatjuk, hogy azt a háború és a náci rezsim bukása utáni korszakban hogyan alkalmazta volna.

⁴ *Követés* 23. o.

tet minden nehézségével együtt kiálljam. Ez egészen megvigasztalt, és mindmáig örülök neki.”⁵ Saját helyzetének értelmezésében, hogy az áldozatvállalás egyben az engedelmis követésből következik-e, éppen a Finkenwaldében kiérlelt gondolatai, teológiai meggyőződése teremt majd a későbbiekben is világosságot.

Zingst és Finkenwaldéban azonban az általunk vizsgált életrajzi kérdés szempontjából is meghatározó volt. Egyrészt 1935. április 26-án ide rendelték be az intézet első növendékei között Eberhard Bethgét is, aki csakhamar Bonhoeffer bizalmasa, barátja, rokona, majd – bizonyos értelemben tudatosan – kiválasztott szellemi örököse is lett. Ezt tekinthetjük tehát a Bethge nevével szinte elválaszthatatlanul összekapcsolódó Bonhoeffer-hagyomány első lépésének, megalapozó szakaszának. Másrészt nemcsak Bethge, hanem az intézet két éves működése alatt itt megforduló, a Hitvalló Egyházhoz tartozó másfél száz lelkészjelölt életére, lelki-szellemi kiforrására is döntő hatással volt vezetőjük személyisége, teológiai látásmódja, bibliaértelmezése, a kiterjedt kapcsolatrendszerén keresztül folyamatosan áramló információk. Szorosan ehhez a hatáshoz tartozik az a tény, hogy itteni tanítványainak több mint a fele katonai szolgálatban, leginkább a keleti fronton esett el a háború folyamán. A hivatásuk gyakorlására Bonhoeffer hatása alatt készülő hallgatók különösen is a náci hatóságok megfigyelése alatt álltak, 1940-től kezdve szándékosan helyezték őket az első frontvonalra. Ezek közé tartozott *Gerhard Vibrans* is, aki Bethge iskolai jó barátja volt, és az első csoporttal érkezett Zingstbe 1935 tavaszán.

BONHOEFFER GERHARD VIBRANS LEVELEIBEN

A Zingstbe érkezésekor 28 esztendő s lelkészgyerek, Gerhard Vibrans⁶ – akárcsak Bethge – itt találkozott először a nála csupán egy évvel idősebb professzorral, aki hallgatói között már ekkor abban a hírben állt, hogy Barth mellett a kor legtehetségesebb német teológusa. Vibrans 1935. április végétől 1936. január elejéig, összesen mintegy 8 hónapig tartózkodott az intézetben. Összegyűjtött és 1994-ben nyomtatásban is megjelent családi levelezése, illetve később Bonhoefferrel történt többszöri levélváltása érdekes

⁵ *Börtönlevelek* 65. o.

⁶ Gerhard Vibrans (1907–1942) teológiai záróvizsgáját 1933 áprilisában tette le a hallei egyetemen, gyülekezeti gyakorlatát Eilenburgban és Annarodében töltötte (Poroszország). 1935. április 26-án lett a később Finkenwaldéba költöztetett zingsti lelkészképző intézet hallgatója. 1936 januárjáig itt készült egyházi lelkészvizsgájára, amelynek megszerzése után márciusban lelkészé avatták, majd Rosianban kapott szolgálatot egy elhalóban levő gyülekezetben. 1940 májusában behívták a Wehrmachthoz, novemberben csapatával Franciaországba vonult. 1941. március 6-án kötött házasságot odahaza Elisabeth Trebesiussszal, egyik finkenwaldei diákártosa testvérével. Áprilisban a Balkánra vezényelték, júniusban pedig részt vett a Szovjetunió elleni támadásban. A keleti fronton esett el 1942. február 3-án.

és hiteles forrásnak tekinthető az általunk vizsgált életrajz-kritikai problémában. Mit is árulnak el – a hitleri rezsim körülményei között gyakran érthetően óvatos és bizonyos témákban hiányos – beszámolóit?

A Zingstbe, majd Finkenwaldéba érkező hallgatók a Hitvalló Egyházban készültek lelkészi szolgálatra, így természetesen nem volt semmi kétségük afelől, ami az egyházban és az országban körülöttük zajlott. Mindez itt is közvetlenül – anyagilag és a mindennapi egyházi tapasztalat szintjén is – jelen volt az életükben. Jól érzékelteti ezt Vibrans közvetlenül megérkezése után írt levele, amelyben Hitler legutóbbi beszéde és a bebörtönzött lelkészekért mondott közös imádság említése közé a következő beszédes tudósítást fűzi: „Már nem fádom éjszakánként, mert vagy 10 takaró áll a rendelkezésemre. Nem fáztam meg, éppen ellenkezőleg: az ember itt csak egyre ellenállóbbá válik.”⁷

Bonhoefferrel való kapcsolata fokozatosan alakult egyre barátabbá – a „Főnök” elnevezést lassan a „Bruder Bonhoeffer” váltotta fel. Egy hónappal érkezése után részletes beszámolót küld apjának az intézet életéről. Vezetőjükről a legnagyobb elismerés hangján szól: testben és lélekben egyaránt gazdagon megáldott ember, akivel egyre mélyebben tanulmányozzák a Krisztus-követés kérdését. Az előadásokon – és a nehéz működtetési körülmények miatt mindenkit terhelő mindennapi házimunkán – túl nagy hangsúlyt fektetnek a személyes elcsöndesedésre és imádkozásra. A közösségi életnek és összetartozásnak mindenki egyaránt részese – maga a Főnök is barátságos, jó viszonyban áll mindenkivel. A legnagyobb hatása mégis az óráinak van: exegézise mély tartalmat tár föl (a követés-áldozatvállalás összefüggését említi példa gyanánt: Róm 3,23–26 – Isten kiengeszteli önmagát, tehát egyedül az ő cselekvése a döntő ebben, így a mi megigazulásunk is kizárólag Istentől függ, így annak egyedül az ő cselekvésének kell lennie;⁸ 1Kor 1,18 – Isten ereje az, hogy áldozatvállalásból meg tud értünk halni). A zingsti gyülekezet lelkésze számára, aki az egyházi középszövetség tagjaként igyekezett semlegesen nyilatkozni egyházpolitikai kérdésekben – ha az végül elkerülhetetlen volt –, hamarosan nehéz helyzetet teremtett a hitvallók jelenléte. Bonhoeffer egyik, a 42. zsoltárról szóló igehirdetése után végleg felizzgatta a kedélyeket a faluban. Ugyanezen az istentiszteleten a hitvalló egyház céljaira gyűjtöttek és a lágérben lévő bebörtönzött lelkészekért imádkoztak – a gyülekezet ekkor hallott először ezekről az eseményekről. Hamarosan megjelentek a „felderítők”: miről is prédikált Bonhoeffer? Egy zsoltárversről? Ez egyáltalán nem korszerű! Vajon mire is szomjúhozik Bonhoeffer?⁹ Hasznosnak vélték elterjeszteni

⁷ BK 145. o.

⁸ Nyilván Bonhoeffer előadásából származik a német szójáték a megigazulás (Rechtfertigung) összefüggésében Vibrans levelében: „Die Anerkennung, daß Gott allein recht hat und wir nichts sind, ist Glaube, der uns »recht fertig« macht.” BK 158. o.

⁹ BK 156–160. o.

ni a faluban azt is, hogy „a Hitvalló Egyházat valójában a zsidók pénzelik”...¹⁰

Július 19-én Vibrans beszámol arról a prédikációról, amelyet Bonhoeffer tartott a hitvallók egyik gyűlésén Mt 10 alapján (*Ne gondoljátok, hogy azért jöttem, hogy békeséget hozzak a földre...*). „Ki kezdte a küzdelmet? Talán a birodalmi püspök? Egy ilyen gyengélkedő kreatúra erre bizonyon nem képes. Az állam? Hiszen az egyáltalán nem tud az evangéliumért síkra szállni. Akkor tehát kicsoda? Maga Krisztus lobbantotta fel az egyházi harcot, ő szállt síkra e világ ellen. Ő akarja, hogy harc legyen, s addig, amíg csak akarja. Nem szabad úgy vélnünk, hogy ma vagy holnap vége lesz, hanem meglehet, hogy azt a közülünk legifjabbak sem látják majd meg.”¹¹

Bonhoeffer egyértelmű egyházpolitikai irányvonala és annak teológiai megalapozása nagy hatással volt a *Predigerseminar* hallgatóira. Ennek egyik kiemelkedő eseménye volt, amikor szeptember végén vezetőjükkel együtt testületileg Berlin-Steglitzbe utaztak, hogy jelenlétükkel nyomást gyakoroljanak a Hitvalló Egyház ott ülésező zsinatára a kritikussá vált zsidókérdés miatt.¹² Az ülés patanáig feszült, kritikus légkör – hiszen az állam az egyház működtetéséhez szükséges pénzügyi források elzárásával fenyegette őket, továbbá egyetértésre kellett volna jutniuk a Hitler által előírt egyházi vezető testületek kérdésében is – közvetlen tapasztalatszerzés volt a hallgatóknak az egyház helyzetének, belső ellentéteinek drámai kiéleződéséről. Vibrans megrázó beszámolóban tájékoztatta apját a legtöbbször zárt ülésekről kiszivárgó hírekről: a zsidóság kérdésében a legnagyobb nézetkülönbségek mutatkoznak, az állam követeléseivel szemben azonban a zsinat határozottan elutasító álláspontra helyezkedett. Végül mégis sikerült annyit elérni, hogy a zsinat nem járult hozzá a néhány nappal korábban hozott nürnbergi törvények alkalmazásához az egyházban, amelyek a zsidóságot súlyosan fenyegették és diszkriminálták. A levél végére Bethge a következő kiegészítést jegyzi fel: a döntéseket

¹⁰ BK 164. o.

¹¹ BK 182–183. o.

¹² Bonhoeffer finkenwaldei korszakában határozottan fellépett a zsidóság egyházon belüli védelméért és a zsidóság ellen irányuló diszkriminatív törvények alkalmazásával szemben, amit a Deutsche Christen egyházi erői igyekeztek mindenben keresztülvinni. Ebben az összefüggésben írja Kenneth Barnes: „...a Követés, felhívásával a szenvedés vállalására, Bonhoeffer válasza volt az 1933 óta történt eseményekre”. (Kenneth C Barnes: Dietrich Bonhoeffer and Hitler's Persecution of the Jews. In: *Betrayal. German Churches and the Holocaust*. Ed. Robert P. Ericksen – Susannah Heschel. Fortress Press, Minneapolis, 1999. 110–128. o. Idézet: 122. o.) A követés vállalásában nyilvánvalóan benne foglaltatott az azal járó veszélyek vállalása is, ami az adott történelmi körülmények között számára az egyházon belüli nyílt állásfoglalást jelentette a zsidóság érdekében. Ez a törekvése szélesedett ki később, a politikai ellenálláshoz való csatlakozása után 1940-et követően, ami azonban már a birodalomban és az egyházban egyaránt megváltozott helyzetet feltételezett. Bonhoeffer elköteleződése a „zsidókérdésben” egyre szűkítette mozgásterét az egyházban, és közvetlenül hozzájárult ahhoz is, hogy a *Követés* megjelenése után a hatóságok bezárták a finkenwaldei lelkesítő intézetet 1937 őszén.

csupán 10 nap múlva lehet nyilvánosságra hozni. „Utolsó levelünket Koch még a plenáris ülésen átolvassa!”¹³

A finkenwaldei közösség egyházpolitikai aktivitása szoros összefüggött Bonhoeffer személyével, kapcsolataival. Rendszeresen tájékoztatta hallgatóit megbeszélésein keresztül szerzett információiról, tapasztalatairól. Vibrans több száz oldalas levelezése annak is dokumentuma, hogy a lelkészi szolgálatra készülők milyen nagy mértékben kerültek személyes teológiai befolyása, sőt a követésről és engedelmességről vallott felfogásának a hatása alá. Bonhoeffer egyik berlini tárgyalásáról megosztott beszámolója nyomán Vibrans a következő személyes megjegyzést teszi: „Nem marad más számunkra, mint vallani és szenvedni.”¹⁴

Valóban, Vibrans további sorsa – mint említettem, sok finkenwaldei társához hasonlóan – az engedelmisség és a szenvedés útja lett. Finkenwaldéból való távozása után, 1936 elejétől Bonhoefferrel való tanítványi kapcsolata barátrivá vált, a „Bruder Bonhoeffer” felváltotta a „mein lieber Dietrich” megszólítást. A bizalmas viszony annyira tartósnak bizonyult, hogy a háborús körülmények között is fennmaradt.¹⁵ Gerhard Vibrans 1942. február 3-án esett el a Szovjetunióban, ahol a hadműveletek 1941 júniusi megkezdése óta harcolt. Bonhoeffer a legmelegebb és legtestvéribb szavakkal emlékezett meg róla a családtagoknak, illetve az egykori finkenwaldeieknek írott leveleiben 1942 tavaszán.¹⁶

¹³ BK 209. o.

¹⁴ BK 177. o.

¹⁵ Vibrans 1941 nyarán már a keleti frontról levelezett Bonhoefferrel és Bethgével. Egy katolikus katonatársával folytatott vitája kapcsán – aki azt bizonygatta, hogy akire Isten őrangyalai vigyáznak, azt nem érheti baj – idézte fel egykori professzorának finkenwaldei tanítását a drága kegyelemről: „Csak világossá akartam tenni, hogy Istent a saját akaratom bálványává teszem, ha azt mondom, hogy meg *kell* engem védenie. Azt *kell* tennie, amit én akarok, nem hagyhat elesni. Istennek ezt egyáltalán nem kell tennie, Isten mindenben szabad, a keresztény hit nem életbiztosítás ezek az időkre, hanem inkább az eljövendőre. A parancsolatok megtartásáról... Az első parancsolat Krisztusra vagy Krisztushoz vezető mesterként adatott! Csak amikor Luther belátta, hogy számára semmi sem lehetséges, akkor lett világossá számára a kegyelem. De éppen ez Bonhoeffer fő mondanivalója, ezt megmutatni: hogy ez drága kegyelem!” (BK 405–406. o.) Ezután levelet kapott Bonhoeffertől Bethge közvetítésével: „Leveledért Bonhoeffertől neked és neki is köszönetet, kifejezhetetlen köszönetet mondok. Valóban mindig új csoda, ahogyan Dietrich az egészet elmondja. Különösen is sokat jelentett, amikor arról a feszültségről beszél, ami a között van, amit Isten akar, és amit Isten nem akar.” (BK 411. o.)

¹⁶ BK 436–440. o. Bonhoeffer 1943 tavaszán történt bebörtönzése után is figyelemmel kísérte tanítványai sorsát a hozzá eljuttatott hírek alapján: „A három fiatal lelkész halála nagyon megrázott. Megköszöném, ha rokonaikkal valamiképpen tudatnátok, hogy én most nem írhatok nekik; különben nem értenék a dolgot. Tanítványaim közül ők hárman álltak hozzám legközelebb. Haláluk nekem is, az egyháznak is nagy veszteség. Tanítványaim közül alkalmasint már több mint harmincan estek el, s többnyire a legkülönbek.” *Börtönlevelek* 44. o.

Annak kritikus vizsgálatában, hogy a köztudatban élő Bonhoeffer-kép és életrajz-értelmezés mennyire történeti, illetve mennyire inkább magának Bonhoeffernek a gondolatrendszere és önmagáról alkotott képe alapján megkomponált, a finkenwaldei idő roppant tanulságos. Egyrészt itt öltött konkrét formát az az önértelmezési alapséma, amellyel Bonhoeffer később is értékelte teológusi küldetését és emberi feladatát az egyházban és a világban. A követés mint a Krisztusban való hit döntő mozzanata, illetve a neki való engedelmesség a zavaros háborús körülmények, a megosztott egyház világában az emberekkel szemben Istenben ismerte fel az eligazodási pontot, amely kijelöli az ember konkrét tennivalójának útját is. Az adott történeti körülmények között ez az út számára az áldozat vállalása volt. Ez a felismerés már Bonhoeffer finkenwaldei éveit is megjeleníti, amennyiben Isten esetében is az áldozatvállalást tartja nem csupán a megváltás és a megigazulás döntő pontjának, hanem egyben Isten erejének is, és így a vele való azonosulás az áldozatkészség engedelmes vállalásában válik lehetségessé.

Bethge ennek a világosan megfogalmazott bonhoefferi teológiai koncepciónak a kiformalódásakor lett mestere közvetlen munkatársa, bizalmas barátja. Nem véletlen tehát, hogy személyesen is azonosul azzal, és a továbbiakban valóban e koncepció hatása alatt látja és értelmezi

Bonhoeffer életének eseményeit. Ennek alapján joggal állapíthatjuk meg – egyetértve Csepregi András következtetéseivel –, hogy az így megalkotott életrajz nem tisztán objektív történeti szándékkal született, hanem teológiailag – még hozzá Dietrich Bonhoeffer személyes meggyőződése szempontjából – értelmezett leírás, amelyet azután a „profán protestáns hagiográfia” és a túlélők számára égetően szükséges héroszkultusz a továbbiakban sok esetben még jelképpé is sematizált.

Csepregi András tanulmánya Bonhoeffer élete 1939–1940 utáni eseményeinek vizsgálatával jut arra a következtetésre, hogy méltánytalan elvitatni a helytállás és a hitvallás tényét az egyházi ellenállás más szereplőitől annak érdekében, hogy a Bonhoeffer által bejárt követés és áldozatvállalás jelentőségét még jobban kiemeljük. Személyes életútjában ugyanis olyan területek nyíltak meg, amelyek az 1939 után erejében szétforgácsoló Hitvalló Egyház más tagjai számára elzárva maradtak. E hozzászólás végén ehhez azt is hozzátehetjük, hogy a finkenwaldei tanítványok keleti fronton hozott megrendítő áldozata sem választható el az ottani lelkészképző intézet vezetőjének lelki-szellemi hatásától – hiszen itt formálódtak az állam szempontjából terhes hitvalló keresztényekké és áldozatvállalásra is kész, engedelmes Krisztus-követőkké. Gerhard Vibrans és társai más időben, más körülmények között bizonyultak professzoruk hűségese tanítványainak.

BALOGNÉ VINCZE KATALIN

„Hadd halljuk azt a tiszta éneket!”

Dietrich Bonhoeffer az imádságról

Az imádság nem pusztán a kötötten vagy szabadon, egyedül vagy közösségben kimondott, Istenhez szóló szó, de ének, csend, sóhaj, sőt annál több: válaszkeresés a kérdésekre, Isten akaratára irányított figyelem, erő, valódi kontempláció. Többek közt erre utal Bonhoeffer 1944–45 fordulójára írt versének – Evangélikus énekeskönyvünk 355. énekének – mottóul választott sora is. „Hadd halljuk azt a tiszta éneket!” – kéri imájában a szerző és a mindenkori együtt imádkozók, együtt éneklők közössége. Hogy mi is ez a tiszta ének – a német eredeti szerint pontosabban: „telj/teljes hangzás” („vollen Klang der Welt”) – és hogyan lehet meghallani, sőt bekapcsolódni, előadásomban e kérdés megválaszolásához szeretnék adalékot nyújtani néhány Bonhoeffer-idézet alapján.

AZ IMÁDSÁG HELYE BONHOEFFER TEOLÓGIÁJÁBAN

„Reflecte fortiter, sed fortius fide et gaude in Christo.” „Reflektálj erőteljesen, de még erősebben higgy és örvendezz Krisztusban!” – idézi és magyarázza Bonhoeffer *Akt und Sein* című habilitációs dolgozatában a lutheri mondatot.¹

Keresztény hitünk Isten Jézus Krisztusban adott kinyilatkoztatásán nyugszik. Isten ajándéka, hogy hihetünk és ajándékának örvendezünk. Egyedül Isten direkt cselekvése (*actus directus* – az óprotestáns ortodoxia kifejezésével élve) lehet a mi reflektív cselekvésünknek (*actus reflexus*), azaz teológiánknak az alapja.² Míg az írott és a hirdett Ige Isten szavát, cselekvését közvetíti számunkra, s hi-

¹ AS 114. k.

² AS 136. o. SC 123., 130., 147. o.